

NAUCZYCIEL W JĘZYKOWYM OBRAZIE ŚWIATA STUDENTÓW
PEDAGOGIKI SZKOŁY NIEPUBLICZNEJ

THE CONCEPT OF A TEACHER IN THE LINGUISTIC PICTURE
OF THE WORLD OF PEDAGOGY STUDENTS
IN PRIVATE HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

KRYSZYNA IWAN

ABSTRACT. This paper is based on associative research and its main objective is to define the concept of a teacher as perceived by pedagogy students. The paper shows that, in these students' linguistic picture of the world, the concept of a teacher is mainly associated with a teacher's moral and practical competence, whereas technical competence appears less frequently.

Krystyna Iwan, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin – Polska.

Obserwacja rozwoju szkół niepublicznych w Polsce umożliwia wysunięcie wniosku, że szczególną popularnością cieszą się w nich studia pedagogiczne. Świadczą o tym liczne rzesze kandydatów chcących studiować pedagogikę, mimo iż są to studia płatne. Tylko nieliczni z nich legitymują się pracą związaną z szeroko pojętą edukacją. W świetle powyższego interesujący staje się problem, jaki obraz nauczyciela funkcjonuje w świadomości studentów rozpoczynających studia pedagogiczne i czy jest on na tyle wyrazisty, aby motywować wybór zawodu pedagoga.

Tło teoretyczne podjętych badań stanowiła współczesna wiedza pedeutologiczna ujęta w pracach Roberta Kwaśnicy, Henryki Kwiatkowskiej, Wincentego Okonia oraz Janusza Tarnowskiego. Badania powinny również udzielić odpowiedzi na pytanie: W jakim stopniu obraz nauczyciela funkcjonujący w świadomości studentów odpowiada obrazowi przedstawionemu we współczesnej literaturze pedeutologicznej?

Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku zawiera następującą definicję nauczyciela: „Nauczyciel (ang. *teacher*, francuskie *maitre*, *professeur*, niem. *Lehrer*, ros. *uczitiel*) – osoba ucząca innych przez przekazywanie wiadomości (treści), wprowadzająca w świat wartości oraz kształtująca kompetencje i umiejętności, w tym uczenie się przez całe życie”¹. W Encyklopedii odnajdujemy

¹ *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. III: M-O, Warszawa 2004, s. 548.

rozwińnięcie tej definicji w postaci przedstawienia kompetencji ustalonych w pracach nad standardami kształcenia zawodowego nauczycieli. Są to następujące kompetencje:

„– **kompetencje prakseologiczne** wyrażające się skutecznością nauczyciela w planowaniu, organizowaniu, kontroli i ocenie procesów edukacyjnych;

– **kompetencje komunikacyjne** wyrażające się skutecznością zachowań językowych w strukturach edukacyjnych;

– **kompetencje współdziałania** manifestujące się skutecznością zachowań prospołecznych i sprawnością działań integracyjnych;

– **kompetencje kreatywne** wyróżniające się innowacyjnością i niestandardowością działań;

– **kompetencje informatyczne** wyróżniające się sprawnym korzystaniem z nowoczesnych źródeł i technik informacyjnych;

– **kompetencje moralne** będące zdolnością do pogłębionej refleksji moralnej oraz kształtowania własnych powinności etycznych wobec podmiotów edukacji”².

Pośród wielu koncepcji polskiej myśli pedeutologicznej wyróżnić można poglądy Roberta Kwaśnicy. Opierając się na twierdzeniach o niepowtarzalności sytuacji edukacyjnych i wielowariantowym, refleksyjnym działaniu oraz komunikacyjnym charakterze pracy nauczyciela, zaproponował on podział kompetencji potrzebnych nauczycielowi na kompetencje praktyczno-moralne i kompetencje techniczne. W grupie kompetencji praktyczno-moralnych wyróżnił kompetencje interpretacyjne, moralne i komunikacyjne.

„**Kompetencje interpretacyjne** to zdolność odbierania otaczającej nas rzeczywistości i naszej osoby nie jako przedmiotu, który należy zmieniać według ustalonego celu, lecz rzeczywistość podlegającą stałym zmianom, które wymagają coraz to innych interpretacji.

Kompetencje moralne są zdolnością prowadzenia refleksji moralnej na temat wierności sobie oraz praw innych ludzi do wewnętrznej wolności i podmiotowości.

Skład **kompetencji komunikacyjnych** tworzą: 1. zdolność empatycznego rozumienia i bezwarunkowej akceptacji drugiej osoby; 2. zdolność do krytyki pojętej jako poszukiwanie ukrytych przesłanek cudzych i własnych poglądów oraz zachowań, postawa niedyrektywna, nakazująca przedstawiać swój punkt widzenia jako ofertę, nie zaś odpowiedź gotową”³.

Kompetencje techniczne są umiejętnościami, które zapewniają instrumentalnie pojmowaną efektywność działania i posiadają ściśle określony

² Ibidem, s. 550.

³ R. K w a ś n i c a, *Wprowadzenie do myślenia o nauczycielu*, [w:] *Pedagogika 2. Podręcznik akademicki*, red. nauk. Z. Kwieciński, B. Śliwowski, Warszawa 2004, s. 300–301.

zakres zastosowań. R. Kwaśnica podzielił je na kompetencje postulacyjne, metodyczne i realizacyjne.

„**Kompetencje postulacyjne** to umiejętność identyfikowania się z instrumentalnie pojętymi celami na zasadzie naśladowania celów osiągniętych przez innych, ustalania celów własnych lub wyboru celów zgodnych z zaakceptowaną konwencją.

Kompetencje metodyczne to umiejętność działania według reguł, które określają czynności prowadzące do osiągnięcia celu na zasadzie naśladownictwa, świadomego stosowania reguł lub też działania według własnego pomysłu.

Kompetencje realizacyjne to umiejętność doboru środków i tworzenia warunków prowadzących do osiągnięcia celu”⁴.

Robert Kwaśnica zaznacza, że pozycję nadrzędną w zawodzie nauczyciela powinny zajmować kompetencje praktyczno-moralne, bowiem podejmowane przez niego działania instrumentalne (techniczne) muszą zawsze być przez niego oceniane przez pryzmat tych kompetencji.

Korelującymi z twierdzeniem R. Kwaśnicy o komunikacyjnym charakterze pracy nauczyciela, którego podstawę teoretyczną tworzy dialog, są poglądy Janusza Tarnowskiego. Interpretując dialog w zastosowaniu pedagogicznym, wyróżnia on trzy jego rodzaje: dialog jako metoda, proces i postawa.

„Dialog jako metoda to sposób komunikacji międzypersonalnej, w której podmioty dążą do wzajemnego zrozumienia, zbliżenia i współdziałania.

Proces zaś dialogowy zachodzi wtedy, gdy choćby jeden z poszczególnych trzech celów został przynajmniej w części osiągnięty. Proces ten może zacząć się od któregośkolwiek z elementów: poznawczego, emocjonalnego lub prakseologicznego i zmierzać (lub też nie) do osiągnięcia stref pozostałych.

Postawa natomiast dialogu jest stałą gotowością dążenia do wyliczonych wyżej celów w stosunku do każdego człowieka, zmierzającą do identyfikacji z nim, ale przy równoczesnym zachowaniu własnej tożsamości”⁵.

Podsumowaniem rozważań na temat obrazu współczesnego nauczyciela w literaturze przedmiotu mogą być poglądy Henryki Kwiatkowskiej charakteryzujące profesjonalizm nauczycielski, wyrażone w książce *Pedeutologia*⁶. Według autorki „istotą nauczycielskiego profesjonalizmu jest to, że związek nauczyciela z uczniem nie jest związkiem podmiotu z przedmio-

⁴ Ibidem.

⁵ J. T a r n o w s k i, *Podstawa dialogu w pedagogice personalno-egzystencjalnej*, [w:] *Pedagogika alternatywna – dylematy teorii*, red. nauk. B. Śliwerski, wyd. II zmienione, Kraków 2000, s. 86.

⁶ H. K w i a t k o w s k a, *Pedeutologia*, Warszawa 2008.

tem, lecz związkiem dwóch osób obdarzonych podmiotowością⁷. Podkreślając specyfikę profesjonalizmu nauczycielskiego w porównaniu z innymi zawodami, przedstawia ona szereg następujących jego właściwości:

„– profesjonalizm nauczycielski łączy w sobie dwa rodzaje biegłości, techniczną oraz kumulatywną, mieszczącą w sobie zarówno wymienioną biegłość techniczną, jak i biegłość o charakterze naukowym, akademickim, teoretycznym;

– działalność nauczycielska powinna zawsze uwzględniać racje epistemologiczne i etyczne oraz potrzeby i możliwości uczniów;

– wobec zmienności sytuacji edukacyjnych tok działania nauczyciela może ulec zmianie, być niezgodny z założonym planem;

– uczeń (wychowanek) przychodzi do szkoły z własną biografią, systemem znaczeń, co może wpłynąć na uzyskiwane przez niego sukcesy; nauczyciel powinien mu to uświadomić;

– warunkiem efektywnej pracy nauczyciela jest jego dobra komunikacja z uczniami, gwarantująca dobrą współpracę;

– procesy rozwojowe uczniów mogą zostać zahamowane, jeśli nauczyciel wymaga, aby ich postępowanie było zgodne z jego wizją;

– działania nauczyciela wymagają wysokiego poziomu jego kompetencji, szczególnie w podejmowaniu decyzji w sytuacjach nietypowych⁸.

W celu przedstawienia sylwetki nauczyciela znajdującej odzwierciedlenie w językowym obrazie świata studentów zastosowano empiryczne badania asocjacyjne o charakterze interdyscyplinarnym, uwzględniające twierdzenia psychologii poznawczej, językoznawstwa kognitywnego i etnolingwistyki.

Eksperyment polegał na tym, że badani reagowali na słowo-bodziec „nauczyciel” pierwszym słowem lub związkiem wyrazowym, który im „przyszedł do głowy”. Czas przeznaczony na reakcję wynosił 7 sekund. Eksperyment przeprowadzony został według wzoru badań opisanych przez A.A. Leontiewa w *Słowniku asocjacyjnych norm języka rosyjskiego* (tł. włas.)⁹.

Językowy obraz świata „jest to część obrazu świata, która przejawia się w danych językowych. Inaczej mówiąc, jest to sposób, w jaki wniesiona zostaje do języka doświadczenia, przeżyta i wyobrażona przez wspólnotę komunikatywną rzeczywistość”¹⁰.

Reprezentację umysłową obrazu świata tworzą różnego rodzaju kategorie, „to jest zbiory egzemplarzy (ludzi, przedmiotów, zjawisk, zdarzeń itp.)

⁷ Ibidem, s. 169.

⁸ Ibidem, s. 169–170.

⁹ *Словарь ассоциативных норм русского языка*, под ред. А.А. Леонтьева, Москва 1977, s. 5.

¹⁰ J. Maćkiewicz, *Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości*, [w:] *Językowy obraz świata*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1999, s. 193–206.

dokonane ze względu na jakąś zasadę klasyfikacyjną. Zasad takich może być wiele”¹¹.

W przedstawionych badaniach uwzględniono dwa sposoby kategoryzacji wiedzy w umyśle: po pierwsze, pojęcia, które Arystoteles zdefiniował „poprzez tzw. cechy istotne desygnatów pojęcia, czyli konieczne i wystarczające, aby dany desygnat można było zaliczyć do danego pojęcia”¹², inaczej mówiąc, cechy definicyjne; po drugie, asocjacje, które, według A.A. Leontiewa, „ujawniają reguły semantycznego pokrewieństwa wyrazów, a sięgając głębiej, odzwierciedlają subiektywne odczuwanie przez badanych stopnia ich semantycznego podobieństwa”¹³.

Z poglądem A.A. Leontiewa koresponduje pojęcie kategorii naturalnej, funkcjonujące w ramach teorii kognitywizmu. Zgodnie z tą teorią „kategorie poznawcze tworzone przez umysł ludzki nie zawsze pokrywają się z «prawdziwymi» kategoriami otaczającego nas świata: dają obraz takiego świata, jaki widzimy i w jaki wierzymy, a nie takiego, jakim ten świat rzeczywiście jest”¹⁴. Zgodnie z opinią E. Tabakowskiej, z takiego pojmowania kategoryzacji wynikają dwa wnioski. Po pierwsze, kategoryzacja może być procesem subiektywnym, po drugie, wyjaśnienia go należy szukać w doświadczeniu zmysłowym, czyli w procesach percepcji, które warunkują powstanie struktur pojęciowych... Psychologiczne, socjologiczne i kulturowe aspekty, które pojawiają się na drodze wiodącej od percepcji do powstawania struktur pojęciowych, nie są uniwersalne. Ich powstanie warunkują takie czynniki, jak indywidualne cechy osobowości, jednostkowe zdolności, poziom wykształcenia, system przekonań, motywacji i wartości, status społeczny jednostek, kontekst kulturowy itp.

Zarówno czynniki „uniwersalne”, jak i „nieuniwersalne” tworzą ramy, w których przebiega proces przetwarzania doświadczeń obiektywnych świata w jego subiektywną interpretację¹⁵.

Kategoryzacja może przebiegać na różnych poziomach – podstawowym, nadrzędnym i podrzędnym¹⁶. Poziom podstawowy kategoryzacji obejmuje egzemplarze danej kategorii najczęściej przez ludzi identyfikowane, najużyteczniejsze w kontaktowaniu się z otaczającym środowiskiem. Nadrzędny poziom kategoryzacji posiada charakter uogólniający, jej po-

¹¹ I. K u r c z, *Język a psychologia*, Warszawa 1992, s. 106.

¹² Ibidem.

¹³ A.A. Л е о н т ь е в а, *Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах*, [w:] *Словарь ассоциативных норм...*, op. cit., s. 8.

¹⁴ E. T a b a k o w s k a, *Gramatyka i obrazowanie, Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego*, seria: „Nauka dla Wszystkich” nr 474, Kraków 1995, s. 39–40.

¹⁵ Ibidem, s. 40–41.

¹⁶ Ibidem, s. 44.

ziom podrzędny – charakter konkretyzujący¹⁷. Przykładem tutaj może być przytoczona przez I. Kurcz za E. Rosch hierarchia pojęć naturalnych. Poziomy: nadrzędny – mebel; podstawowy – stół; podrzędny – kuchenny.

Zastosowany w badaniach eksperyment asocjacyjny obejmował 155 studentów I roku pedagogiki Collegium Balticum w Szczecinie, w tym 136 studentów studiów zaocznych i 19 studentów studiów stacjonarnych. Przeważającą większość stanowili ludzie młodzi, w przedziałach wieku: 19 lat – 6 osób, 20–22 lata – 98 osób, 23–25 lat – 30 osób, 26–29 lat – 6 osób, 30–38 lat – 11 osób, 40–49 lat – 3 osoby i jedna osoba w wieku lat 51. Jak wynika z przytoczonych danych, prawie wszyscy studenci, zwłaszcza zaocznicy, mieli przerwę między maturą i podjęciem studiów.

Analizując reakcje werbalne studentów, można stwierdzić, że w świadomości znacznej ich liczby (45 osób na 155 badanych) funkcjonują kategorie poznawcze, znajdujące się na podstawowym poziomie kategoryzacji, który obejmuje kategorie najczęściej identyfikowane przez ludzi i użyteczne w kontaktowaniu się ze środowiskiem. Kategorie te odzwierciedlają głównie związane z zawodem nauczyciela kompetencje techniczne. W nazwanej grupie kategorii bodziec „nauczyciel” wywołał następujące reakcje: uczy, uczący dzieci, ktoś, kto uczy, osoba nauczająca, naucza, zajmuje się nauczaniem, kierujący nauczaniem, uczniowie (10 r.); przekazywanie wiedzy, przekazuje wiedzę (7 r.); wykładowca, osoba prowadząca z nami zajęcia, nauka (3 r.); przedmiotowiec, osoba ucząca danego przedmiotu, zawodu (4 r.); reakcja „pedagog” mieści się w kategoriach użytecznych w komunikacji jako synonim bodźca „nauczyciel”, co znajduje odzwierciedlenie w *Nowym słowniku pedagogicznym* W. Okonia¹⁸. Koreluje z omawianą grupą znaczna liczba następujących asocjacji określających miejsce i formy pracy nauczyciela, jej organizację i niektóre rekwizyty: szkoła, klasa (13 r.); lekcja, oceny, test (8 r.); dziennik, tablica, książka (4 r.).

Badania wykazały, że w świadomości licznej grupy badanych studentów bodziec „nauczyciel” kojarzy się z kompetencjami praktyczno-moralnymi nauczyciela i jego edukacyjnymi działaniami komunikacyjnymi oraz pedagogiką dialogu.

Tezą kluczową wymienionych teorii jest stwierdzenie, które znalazło odzwierciedlenie w asocjacji studentów, głoszące, że nauczyciel i uczeń tworzą związek dwóch podmiotów, w którym nauczyciel postrzegany jest przez uczniów jako osoba o bogatej osobowości, obdarzona szeregiem zalet i empatią, co pozwala mu na zaakceptowanie swoich podopiecznych, ułatwia rozumienie ich problemów, zbliżenie i efektywne współdziałanie. Egzemp-

¹⁷ А. Ч е н к и, *Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в теориях и целях*, „Вопросы языкознания” 1996, № 2, s. 71.

¹⁸ W. О к о Ń, *Nowy słownik pedagogiczny*, wyd. III popr., Warszawa 2001, s. 284.

lifikację powyższego stwierdzenia stanowiły następujące asocjacje. Nauczyciel to: przyjaciel, najbliższy uczniowi, pomocny, życzliwy, potrafi słuchać, cierpliwy, otwarty, wyrozumiały, odpowiedzialny, wytrwały, sprawiedliwy, lecz również wymagający (19 r.). Nieliczna grupa badanych utożsamiała nauczyciela z wychowawcą, przypisując mu same pozytywne działania, o czym świadczą reakcje: nauczyciel to wychowawca, który rozumie, pomaga wychowankowi, pilnuje, wychowuje (12 r.). Intensywność pozytywnego wpływu wywieranego przez nauczyciela na uczniów potwierdzają reakcje, które wyrażają szacunek, podziw, mówią o tym, że nauczyciel stanowi wzór do naśladowania, podkreślają jego autorytet, mistrzostwo zawodowe, mądrość i głęboką wiedzę. Są to reakcje: przykład, wzór, wzorzec, droga, wskazujący drogę, autorytet, człowiek wychowany, mistrz, świetny, pedagog, umie nauczyć, wykształcony, człowiek z wiedzą, mądry (23 r.).

Kategorię nadrzędną o charakterze uogólniającym tworzą takie asocjacje, jak: nauczyciel to człowiek, osoba, pan, wykonuje zawód, zajęcie (8 r.).

Nieliczni studenci kojarzyli osobę nauczyciela z kolorami – niebieskim, czerwonym i zielonym (3 r.). Ich znaczenie może sugerować, jaki obraz nauczyciela funkcjonuje w ich świadomości. Kolor niebieski to kolor ludzi z wyobraźnią, kreujących własne życie, przestrzeń. Kolor czerwony to symbol ognia, przyciąga uwagę, oznacza chęć działania i silną energię. Kolor zielony wywołuje uczucie spokoju i bezpieczeństwa¹⁹.

Asocjacje studentów tworzące negatywny obraz nauczyciela funkcjonujący w ich świadomości wywołały zapewne przykre doświadczenia wyniesione ze szkoły. Świadczą o tym reakcje: człowiek srogi, zły, surowy, dyscyplina, wróg, krzyczy, nudziarz, bufon, belfer (12 r.).

Podsumowując przeprowadzone badania, można wysunąć następujące wnioski.

1. W świadomości 64 studentów I roku pedagogiki studiujących w Collegium Balticum funkcjonuje pozytywny obraz nauczyciela, odpowiadający komunikacyjnemu charakterowi działalności edukacyjnej ze szczególnym uwzględnieniem pedagogiki dialogu. Obraz ten odzwierciedla również treści współczesnych definicji pojęcia „nauczyciel”, które przedstawiają go jako człowieka nie tylko uczącego innych, lecz osobę wprowadzającą uczniów w świat wartości poprzez podmiotowe ich traktowanie i wywieranie na nich wpływu swoją bogatą w pozytywne cechy osobowością. Cechy te znalazły wyraziste odzwierciedlenie w skojarzeniach bodźca „nauczyciel” z kolorami, z których kolor czerwony oznacza chęć działania i energię, zielony – spokój i bezpieczeństwo, niebieski – wyobraźnię i kreatywność.

2. W świadomości znacznej liczby badanych (45 osób) obraz nauczyciela tworzą kategorie poznawcze, znajdujące się na podstawowym poziomie

¹⁹ <http://cichawoda85.interia.pl>

kategoryzacji, umożliwiającym sprawne komunikowanie się. Odzwierciedlają one głównie kompetencje techniczne, określające czynności wykonywane przez nauczyciela, takie jak: uczy, naucza, wykląda, prowadzi zajęcia. W tej grupie mieści się również reakcja „pedagog” w rozumieniu „nauczyciel”. W omawianej grupie studentów pojawiły się także reakcje konkretyzujące zawód nauczyciela, określające miejsce, formy i organizację jego pracy (25 osób).

3. W świadomości 12 osób pojawił się negatywny obraz nauczyciela, który utworzyły oceny zabarwione emocjonalnie. W przedstawieniu zarówno negatywnego, jak i pozytywnego obrazu nauczyciela źródło kategoryzacji mogły stanowić doświadczenia szkolne studentów.

4. Na nadrzędnym poziomie kategoryzacji znalazły się nieliczne asocjacje studentów, noszące charakter uogólniający, takie jak: zawód, zajęcie, człowiek, osoba. Ich poznawczy charakter nie był istotny z punktu widzenia celu badań.

5. Na podstawie wyników badań można stwierdzić, że w świadomości znacznej liczby studentów funkcjonuje pozytywny obraz nauczyciela, odpowiadający współczesnym teoriom pedeutologicznym, i że nie występuje tutaj rozdział między teorią i jej aplikacją w praktyce. Należy również sądzić, że studentów tych charakteryzuje wysoki poziom motywacji integrującej, który umożliwił im trafny wybór zawodu pedagoga. Studenci identyfikujący zawód nauczyciela z kompetencjami technicznymi kierowali się zapewne motywacją instrumentalną, która również była silna, o czym świadczy podjęcie przez nich studiów płatnych.

6. Nie można w pełni zgodzić się z R. Kwaśnicą, który twierdzi, że współczesny nauczyciel to technokrata¹⁹. Badania wykazały, że w świadomości dużej grupy osób funkcjonuje obraz nauczyciela, dla którego ważne są wartości praktyczno-moralne. Należy natomiast zgodzić się z nim, że funkcjonujący w Polsce system techniczno-organizacyjny usprawniania pracy edukacyjnej nie sprzyja zmianom w rozumieniu istoty zawodu nauczyciela, polegającej na nadrzędnym charakterze kompetencji praktyczno-moralnych w stosunku do niewątpliwie ważnych kompetencji technicznych.

¹⁹ R. K w a ś n i c a, *Wprowadzenie do myślenia o nauczycielu...*, op. cit., s. 300–301.